

Dergiabant

2023, 11(2): 385-399, doi: 10.33931/dergiabant.1344739

Mehmed Vehbi Efendi ve *Hulâsatü'l-Beyân fî Tefsîr'il-Kur'an* Adlı Eserindeki Hadis Metodu Hakkında Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Ḥadīth Method in Mehmed Vehbi Efendi's *Khulāṣat al-Bayān fî tafsîr al-Qur'ān*

Semih ACET¹

Geliş Tarihi (Received): 17.08.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 23.10.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2023

Öz: Yakın zamanda ilmi ve siyasi alanda çok önemli görevler üstlenen Mehmed Vehbi Efendi buhranlı bir dönemde yaşamasına rağmen halka rehberlik edecek eserler telif etmekten geri durmamıştır. Bu kapsamda yazılan *Hulâsatü'l-Beyân* isimli Kur'an Tefsiri, her ne kadar hak ettiği tanınırlığa erişememiş olsa da birçok yönden tahlile değer bir çalışmadır. Vehbi Efendi'nin ilgili tefsirinde hadisler ne ölçüde ve nasıl bir üslupla yer verdiğinin konu edildiği çalışmamızda kullanılan hadislerin sıhhat durumuna dair değerlendirmelere yer verilmemiştir. Müellifin hadisler bağlamında kaynak tercihinin ve ilgili kaynağa dair atf metodunun da tetkik edildiği çalışmamızda aynı dönemde yazılan benzer çalışmalara dikkat çekilmiştir. İlgili alanda yapılacak muhtemel çalışmalara katkı sunması gayesi ile kaydedilen çalışmamızın Vehbi Efendi'nin daha tanınmasına vesile olması temennisini taşımaktayız.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tefsir, Vehbi Efendi, Usul, Rivayet.

&

Abstract: Mehmed Vehbi Efendi, who recently held significant roles in the academic and political fields, did not hesitate to author works that would guide the people, despite living in troubled times. In this context, his Qur'an commentary titled "*Khulāṣat al-Bayān*" is a valuable study in many respects, although it may not have gained the recognition it deserves. Our study focuses on the extent and manner in which Vehbi Efendi includes hadiths in his relevant commentary. However, evaluations regarding the authenticity of the hadiths used in our study have not been provided. We also examine the author's choice of sources and citation methods related to hadiths, and we draw attention to similar works written during the same period. It is our hope that our study, which is recorded with the aim of contributing to potential future research in this field, will help raise awareness of Mehmed Vehbi Efendi.

Keywords: Ḥadīth, Tafsīr, Vehbi Efendi, Uṣūl, Riwāya.

Atf/Cite as: Acet, Semih. "Mehmed Vehbi Efendi ve *Hulâsatü'l-Beyân fî Tefsîr'il-Kur'an* Adlı Eserindeki Hadis Metodu Hakkında Bir Değerlendirme". *Dergiabant* 11/2 (Kasım 2023), 385-399. doi: 10.33931/dergiabant.1344739

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Dr., Semih Acet, Diyanet İşleri Başkanlığı, semihacet15@hotmail.com.

1. Giriş

“Rabbinden sana indirileni tebliğ et.” (Maide 5/67) emri gereğince tebliğ ve beyan vazifesi ile görevlendirilen Allah Rasûlü inzal olan ayetleri ashabına aktarmış ve anlaşılmayan hususları izah etmiştir. Bu kapsamda gerek Allah Rasûlü’nün söz ve davranışları gerekse Kur’an’ın ilk muhataplarının beyanlarını ihtiva eden rivayetler, müfessirlerin eserlerinde sıklıkla yerlerini almıştır. Bir ayetin ilgili hadislerle müracaat etmeden yeterince izah edilemeyeceğinden hareketle müfessirler, ayet-hadis bütünlüğü içerisinde izahat getirmeye imkan ölçüsünde riayet etmişlerdir. Osmanlı’nın son dönemi ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında hem ilmî hem de siyasî sahada çalışmalar yürüten Mehmet Vehbi Efendi, *Hülâsatü’l-Beyân* adlı çalışması ile Kur’an’ın halk nezdinde daha iyi anlaşılmasına katkı sunmuştur. Daha önceden yazılan tefsir müktesebatından azami ölçüde istifade eden Vehbi Efendi, ayetlerin izahında sıklıkla hadislerle atıfta bulunmuştur.

Mehmed Vehbi Efendi’nin tefsirinde atıfta bulunulan hadislerin konu edildiği çalışmamızda müellifin ilgili hadisleri nasıl bir üslupla kullandığı belirlenmeye çalışılmıştır. Makalemizin gayesi ve sınırları gereği konu edilen eser, kullanılan malzemenin mahiyeti çerçevesinde derinlikli bir tahlile tabi tutulmaksızın, öncelikle rivayetlerin ne şekilde kullanıldığı, malzemenin kaynağına olan atıfların ne düzeyde gerçekleştiği ve bu durumun kaynak güvenilirliği sadedinde ne gibi problemlere sebebiyet verebildiği özelinde olmuştur. Çalışmamızı *Hülâsatü’l-Beyân*’ın tefsir literatürüne ait bir eser olduğunu unutmadan ve hadis eserinin gerektirdiği bir metodoloji beklentisine girmeden sürdürmeye çalıştık. Tefsir ilminin kendine has paradigmasını ve dönemsel şartların getirisini göz ardı etmeksizin yaptığımız değerlendirmelerde, müellifin hadis literatürüne ait verileri ne şekilde ve nasıl bir yöntemle kullandığına dair ipuçlarını tespit etmeye çalıştık. Bu bağlamda hazırlamış olduğumuz makalenin, eserin kendine has yapısı ve yazıldığı dönemin kültürel antropolojisi esas alınarak hazırlanacak derinlikli müstakil çalışmalara ışık tutacak nitelikte olduğu unutulmamalıdır. Makalenin boyutları göz önünde bulundurularak aynı başlık çerçevesinde çok fazla misal vermekten ve verilen misallerde tekrara gitmekten kaçınılmıştır. Yine aynı kaygı ile verilen misaller imkan ölçüsünde özetlenmiş ve tefsirde yer yer rastlanan ve konunun izahına katkı sunmayan gereksiz tartışmaların tahlilinden uzak durulmuştur.

Farklı türde akademik çalışmalara konu olan Vehbi Efendi’nin hayatı, eserleri ve düşünce yapısı incelenmiş ve ortaya konan eserler günümüz ilim dünyasına ayrı bir zenginlik olarak kaydedilmiştir. Tespit edebildiğimiz ölçüde bu kapsamda zikredilebilecek ilk eser Remzi Ateşyürek’e ait yüksek lisans tezidir. “Mehmed Vehbi Efendi’nin Hayatı Eserleri ve Tefsir Metodu”nun ele alındığı bu çalışmada, müellifin *Hülâsatü’l-Beyân* isimli tefsirindeki üslubu konu edilmiştir. Tefsirin hadis ilmi yönünden özelliğine müstakil bir başlık altında yer verilmiş olsa da oldukça kısa tutulan bu bölümde Vehbi Efendi’nin tefsirindeki hadis metoduna dair doyurucu bir bilgiye rastlamak mümkün olmamıştır.² 2007 yılında İzzettin Pak tarafından “Mehmed Vehbi Efendi ve Tefsir Metodu” adlı diğer bir yüksek lisans tezinde ise yine Vehbi Efendi’nin *Hülâsatü’l-Beyân* eseri kapsamında tefsir metodu irdelenmiştir. Ele aldığı konu gereği daha önceki yüksek lisans tezine oldukça yakın bir muhtevaya sahip olan bu çalışmada “Hadis İlmi Yönünden Mehmed Vehbi Efendi’nin Tefsiri ve Rivayet Üslûbu” adı altında bir başlık konulmuş olsa da çok kısa tutulan bölümde müellifin üslubu hakkında kapsamlı bir tahlil yapılmamıştır.³ Ali Akpınar’ın “Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Tefsiri” başlıklı makalesinde yine müellifin hayatı, eserleri ve tefsiri ana hatları ile değerlendirilmiş ve bu kapsamda müellifin hadisleri ele alış metoduna dair bazı hususlara temas edilmiştir. Ancak makalenin konusu ve kapsamı gereği yapılan değerlendirmeler çok sınırlı düzeyde kalmıştır.⁴ Vehbi Efendi’nin hadis metoduna dair tespitleri bulabileceğimiz dikkati çeken tek çalışma Nuri Tuğlu tarafından yapılmıştır. “Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Sahîh-i Buhârî Tercümesi Üzerine Muhtasar Bir Değerlendirme” başlıklı makalenin maksadı ‘Müellifin usûlünü ve hadisçiliğini bütün yönleriyle ele almayı hedeflemekte; bilakis Cumhuriyet

² Bk. Remzi Ateşyürek, Mehmed Vehbi Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), 78-81.

³ İzzettin Pak, Konyalı Mehmet Vehbi Efendi ve Tefsirdeki Metodu (1861-1949), (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2007), 121-124.

⁴ Ali Akpınar, Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Tefsiri (1862-1949), *Şehir ve Alimler Sempozyumu Kitabı*, ed. Ramazan Altıntaş vd. (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2017), 382.

sonrası dini kaynaklar arasında yer alan bu eseri genel hatları ile tanıtmaktır.' şeklinde ifade edilmiştir.⁵ *Hülâsatü'l-Beyân* tefsiri üzerine yapılan çalışmalarda Vehbi Efendi'nin hadis metoduna dair kapsamlı bir malumat olmadığı gibi müellifin hadis eseri üzerinde yapılan tek makalenin de müellifin hadis metodundan ziyade kitap tanıtımı niteliğinde olması alanda belli bir boşluğu doğurmuştur. Bu ihtiyaca binaen ele aldığımız makalenin bir nebze de olsa Mehmed Vehbi Efendi'nin ilgili tefsirindeki hadis kullanımına dair üslûbuna ışık tutacağı gibi bu konuda yapılacak kapsamlı çalışmalara kapı aralayacağı ümidini taşımaktayız.

2. Mehmed Vehbi Efendinin Hayatı ve Eserleri

2.1. Hayatı

Konya'nın Hâdim ilçesinin Kongul Köyü'nde doğdu. Babası ilimle de uğraşan Çelik Hüseyin Efendi'dir. Babasının lakabı sebebiyle Çelik soyadını almış, ilçesine izâfeten Hâdimî (Hâdimli) nisbesiyle anılmıştır. İlk tahsiline köyünde başlayan müellif, Konya'da bulunan medreselerde ilmî yolculuğunu devam ettirmiştir. II. Meşruiyet döneminde Konya Mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a giren Vehbi Efendi, Mondros Mütarekesinden sonra Kuvây-i Milliye içerisinde aktif görev almıştır. Bir dönem vekaleten Konya Valiliği görevini de yerine getiren Vehbi Efendi, TBMM açıldıktan sonra Konya Mebusu olarak meclise girmiştir. Mebusluğu döneminde Şeriyeye ve Evkaf Vekaleti görevini de üstlenen Vehbi Efendi, Sultan Vahdeddin'in İngilizlerin himayesinde İstanbul'dan ayrılmasından sonra onu padişahlıktan ve halifelikten azleden meşhur fetvayı vermiştir.⁶ Meclisin güvensizlik oyu sebebiyle düşen hükümetle birlikte vekillik görevi sona eren Mehmed Vehbi Efendi'nin 1923 Nisan'ında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin feshedilmesinin ardından mebusluk sıfatı da kalkınca siyaseti tamamen bırakmıştır. Akabinde kendisini ilme veren Mehmed Vehbi Efendi, İzmir Suikastı (1926) ile ilişkilendirilerek gözetim altında tutulsa da suçsuzluğunun anlaşılması üzerine İstiklal Mahkemesinde yargılanmaktan kurtulmuştur. 1949 yılında Konya'da vefat eden müellif Musalla Mezarlığına defnedilmiştir.⁷

2.2. *Hülâsat'ül-Beyân* Adlı Tefsiri

1911-1915 yılları arasında 15 cilt olarak telif edilen eser, 1928 yılında Evkaf-ı İslamiyye Matbaasında eski harflerle basılmıştır. Eserin Latin harfleri ile ilk baskısı ise 1966-1969 yılları arasında İstanbul'da Ahmed Sait Matbaasında dördüncü baskı olarak gerçekleştirilmiştir. Mezkur tefsirin bu baskısı Sabri Çağlayan ve Mümin Çevik tarafından eklenen fihrist ile birlikte 16 cilt halinde basılmıştır.⁸ Yaşadığı dönem itibarı ile buhranlı bir zaman diliminde yazılan tefsir, en mufassal ilk Türkçe tefsir olması ve tefsir alanının temel taşı niteliğindeki birçok tefsirleri özetle sunabilmesi ile dikkat çekmektedir.⁹ Kimi çevrelerce meşhur

⁵ Bk. Nuri Tuğlu, "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Sahîh-i Buhârî Tercümesi Üzerine Muhtasar Bir Değerlendirme", İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/2 (2017), 35.

⁶ Cemal Kutay, eserinde Mebusan Meclisi Heyeti olarak Padişah Altıncı Vahdettin'i ziyaret eden Vehbi Hoca'nın padişahla olan diyaloglarına yer verdikten sonra şu izahatta bulunmuştur: "Kader, Vehbi Hoca'yı Şeriyeye Vekili olarak şu fetvayı verme tarihi vazifesine layık gördü (1 Kasım 1922): İmam'ül Müslimin olan Zeyd, düşmanın umum Müslimin aleyhinde mucibi mahv olan tekâlif-i şedîdesini bilâ zaruret kabul ile hukuk-ı ilmiyyeyi müdafaadan aczini izhar ve Müsliminin müdafa-ı mücahidânelerinde düşmana müvafakatla Müsliminin ihlâl ve intihâsını mucip harekâta fiilen teşebbüs ve hareketi ihtilâlkâranede devam ve ısrar ve badehu ecnebi himayesine iltica ederek makam-ı hilafeti terk ve hilafetten bilfiil feragat etmekle şeran münhalîğ olur mu? Olur..." Bk. Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevî Mimarları*, (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 90, dipnot 4.

⁷ Bk. Remzi Ateşyürek, "Mehmed Vehbi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/540; Veli Ertan, "Müellifin Tercüme-i Hali", *Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsîr'il-Kur'an*, mlf. Mehmed Vehbi, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, Ahmet Sait Matbaası, 1966), 1/11-15; Caner Arabacı, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri* (Konya: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994), 321-339; İsmet Parmaksızoğlu, "Mehmed Vehbi Efendi" *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1976), 23, 431; Akpınar, Konyalı Mehmed Vehbi Efendi Ve Tefsiri (1862-1949), *Şehir ve Alimler Sempozyumu Kitabı*, 371-374; Arslan Karaoğlan, *Ahkâm-ı Kur'âniye'nin Günümüze Bakan Yönü: Konyalı Mehmed Vehbi Efendi Örneği*, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7/1 (Bahar 2020), 330.

⁸ Bk. Akpınar, Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Tefsiri (1862-1949), *Şehir ve Alimler Sempozyumu Kitabı*, 382.

⁹ Nitekim tefsirin naşiri Mümin Çevik, eserin hususiyetlerini sayarken bu konuya dikkat çekmiş ve mezkur tefsirin İslam Aleminde yazılmış en muteber tefsirlerden hülâsalar naklederek tefsir mevzuunda bütün nokta-i nazarları zikretmiş olmasını en önemli bir meziyet olarak kaydetmiştir. Naşir sözlerinin devamında, eserde, Kâzî Bayzâvî, Taberî, Nisâburî, Sıddık Han gibi daha pek çok müfessirlerden istifade edildiğini beyan etmiştir. Eserin Türkçe neşredilen tefsirlere nisbetle mufassallığı ve sade bir üslûb naşirin

tefsirlerin naklinden öte gitmediğine dair eleştiriler yapılmış olsa da mezkur tefsirlerin ilk defa Türkçe olarak bu derece mufassal bir şekilde bir araya getirilmesi ve dahi bu görüşler içerisinde tercihlerde ve yorumlarda bulunulması müellifin eserinin salt bir nakilcilikten öte bir değer taşıdığını göstermektedir. Tefsir çalışmalarının baş tacı sayılan Elmalı Hamdi'nin eserinin barış döneminde ve devlet desteği ile yazılırken, Mehmed Vehbi Efendi'nin eserini en karışık dönemde ve kendi imkanları ile yazıp çok sonraları bastırabilmiş olması da düşünüldüğünde, müellifin güç şartlarda kısıtlı imkanlara rağmen ne derece kıymetli bir çalışma ortaya koyduğunu göstermektedir.¹⁰

Mehmed Vehbi Efendi'nin *Hülâsatü'l-Beyân* tefsirinin dili bugün itibariyle ağıdalı bir durum arz etse de edebî bir üslûbunun olduğu görülmektedir. Bol miktarda kullanılan Arapça terkipler tefsire akıcı bir üslup kazandırmıştır. Eserin 1966 yılına ait baskısını incelediğimizde o gün kullanılan dilin zenginliğinin boyutlarına şahit olmak mümkündür.

Müellif ilgili çalışmasını hazırlarken öncelikle ayetin açıklamalı kısa bir mealini verip akabinde farklı tefsirlerden istifade ederek ayeti açıklamaya çalışmıştır. Ayetin açıklamasına dair ayırdığı bölümün sonunda ise bütün anlattıklarını bir paragrafta özetlemiştir. Oldukça uzun cümlelerden oluşan bu paragrafın ayetten çıkabilecek hususları özet halinde sunumu müşahede edilmektedir.

2.3. Hadis Alanındaki Çalışmaları

Vehbi Efendi, Buhârî'nin *Sahîh*'ine Zebidî'nin yapmış olduğu muhtasarı tercüme ve şerh etmiştir. Müellifin hadis ve fıkıh bilgisine işaret eden ve 1966 yılında ansiklopedik boy ve dört cilt olarak ilk baskısı yapılan eserde, 1646 hadis tercüme edilmiş ve izahları yapılmıştır. Babanzâde'nin tercümesi kadar mufassal olmasa da yazıldığı döneme göre daha anlaşılır bir üslûbun hakim olduğu eser, Babanzâde Ahmed Naim'in telifi kadar itibar görmemiştir. Konu ile yapılan değerlendirmelerde, siyasî sahada verdiği bazı fetvalar, ittihatçılığı, dindar kesimler arasındaki olumsuz anlatımların tesiri ya da döneminde yaşayan bazı insanların onun olumsuz yönlerini öne çıkarmaların etkili olabileceği belirtilmiştir.¹¹

3. Müellifin *Hülâsatü'l-Beyân* Adlı Tefsirindeki Hadis Metodu

Mehmed Vehbi Efendi'nin hayatı, eserleri ve sözü edilen tefsiri hakkında kısa malumatların akabinde müellifin *Hülâsatü'l-Beyân* adlı tefsirinde hadisleri nasıl bir metodoloji çerçevesinde kullandığına dair izahatlar ehemmiyet arz etmektedir. Bu kapsamda müellifin mezkur tefsirinde hadisleri kaynak olarak kullanım metodu, sebep-i nüzûl ve Kur'an kıssalarının izahında rivayetlerin kullanım durumu ve yine hadis usulüne dair atıflar çerçevesinde değerlendirmeler yapılacaktır.

3.1. Hadisleri Kaynak Olarak Kullanması

Müfessirin ayetleri açıklarken farklı tefsirlerden istifade ettiği gibi zaman zaman hadislere atıfta bulunduğu görülmektedir. Nitekim mezkur tefsirdeki metodunun konu edildiği bir çalışmada müellifin hadislerden sıklıkla istifade ettiği belirtilmiş, müellifin hadislere yer verirken sened zincirine yer vermediğine, hadislerin tahririni yapmadığına ve hadislerin kaynağına işaret edilmediğine dikkat

eser hakkında kaydettiği diğer önemli hususiyetler arasında zikredilebilir. Bk. Mümin Çevik, "Naşirin Açıklaması", *Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'an*, mlf. Mehmed Vehbi, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, Ahmet Sait Matbaası, 1966), 1/9.

¹⁰ Konu ile ilgili değerlendirmelerin detayı için bk. Akpınar, "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Tefsiri (1862-1949)", 382; Müellifin şahsiyeti ve eserin yazımı esnasında gösterdiği fedakarlık hakkındaki misaller için bk. Ertan, "Müellifin Tercüme-i Hali", 1/11-15.

¹¹ Bk. Nuri Tuğlu, "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Sahîh-i Buhârî Tercümesi Üzerine Muhtasar Bir Değerlendirme", İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/2 (2017), 49-51. Müellif ile ilgili yapılan bir çalışmada ise Vehbi Efendi'nin bu durumuna işaret eden özetle şu değerlendirmelerde bulunulmuştur: Maalesef Mehmed Vehbi ne Osmanlı döneminde ne de cumhuriyet döneminde yaranabilmiştir. Vahdetini azletmiş olması ile Osmanlı karşıtı görülürken, CHP ye intisap etmemesi ve fırkacılık yapmaması sebebiyle ve bu konudaki onurlu duruşu ile cumhuriyetçilerce istenmeyen ilan edilmiştir. Yine bazı icraatları sebebiyle halk tarafından dışlanmış ve oğlunun il başkanı olması da bunda etkili olmuştur. Bütün bunlar onu son dönemlerinde münzevi ve siyasilerden uzak yaşamasına sebebiyet vermiştir. Kısaca o her iki dönemin zorlu zamanlarında yaşamış ve onurlu duruşunu muhafaza etmiştir. Ama maalesef Vehbi Efendi hem ilim çevrelerinde hem de kamuoyunda hak ettiği yeri bulamamıştır. Bk. Akpınar, "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi Ve Tefsiri (1862-1949)", 390-392.

çekilmiştir.¹² Bunun yanında hadis kaynağının açıkça zikredilerek hadisin sıhhatinin belirtildiği misallerin de mevcut bulunduğunun ifade edildiği ilgili çalışmada, Mehmed Vehbi Efendi'nin tefsirinde, sahih, hasen, zayıf ve uydurma hadislere yer verdiği belirtilmiştir. Mezkur hadislerin ne sıklıkta zikredildiğine dair herhangi bir değerlendirmenin kaydedilmediği çalışmada sadece belli miktarda misaller kaydedilmekle yetinilmiştir.¹³ Tefsirde kaydedilen hadislerin mahiyeti ile ilgili yapılan başka bir değerlendirmede ise müellifin, rivayetleri ekseriyetle doğrudan Hz. Peygamber'e dayandırdığı, gerek nüzûl sebepleri ile ilgili gerekse anlamla ilgili rivayetlerin büyük bir yekûn tutmakla birlikte bu haberler içerisinde zayıf hatta uydurma hadislerin bulunduğu belirtilmiştir. Vehbi Efendi'nin aynı zamanda ayet ve surelerin faziletleri, peygamberlerle ilgili haberler, geçmiş milletlerle ilgili kıssalar, ahiret ve ahiretle ilgili konularda israilî rivayetleri naklettiğine dikkat çekilmiştir.¹⁴

Hadislere olan atıfların yoğunluğu bakımından eserin dirayet tefsirlerinin genel evsafını yansıttığını söylemek mümkündür. Müellifin hadislere atıf yaparken standart bir metodunun olduğunu söylemek zordur. Kimi zaman metnin tamamı verilirken, kimi zaman metnin sadece konuyla ilgili olan kısmı yer alabilmektedir. Kimi zaman da hadis metni verilmeyip hadisin muhtevası müfessir tarafından özet halinde sunulmaktadır. Bunların yanında eserde en sık rastlanan yöntem ise herhangi bir hadis metnine ve kaynağına dair herhangi bir malumata yer vermeksizin sadece anlatılan konuyla ilgili bir rivayetin var olduğunun kaydedilmesi şeklindedir.¹⁵ Dolayısıyla müfessir eserinde hadisi şeriflerin teyid gücünden istifade ettiği gözlemlenmektedir.

Tefsirde hadise dair verilerin aktarılmasında dikkat çeken husus, genellikle hadislerin kaynağına yönelik herhangi bir atfın bulunmamasıdır. Kullanılan her bilginin kaynağının tam olarak verilmemiş olması klasik eserlerimizin genel yapısı ve dönemsel hususlar gereği kabul edilebilir bir durum arz etmiş olmakla beraber, çoğunlukla hadisin geçtiği eser isminin bile verilmemiş olması hadislerin teyidinde zorluklara sebebiyet verebileceği bir hakikattir. Mesela hadisin kaynağını belirtmek üzere en azından Buhârî, Müslim, Tirmizî şeklinde eser ismine dair yapılacak atfın hadisin sıhhati adına net bir veri olmasa da en azından belli bir fikir verebilmektedir.¹⁶ Ancak mezkur tefsirde müellif hadislerin sıhhatine dair herhangi bir açıklamada bulunmadığı gibi hadisin kaynağını gösterir herhangi bir atıfta da bulunmamaktadır. Müellifin kimi zaman sahabe ravisini¹⁷ belirttiği görülmekle beraber, senedin sıhhat durumunu tespit adına kaydedilen bu malumat her daim yeterli olmamaktadır. Bazen müellif Allah Rasûlü şöyle buyurdu diyerek hadisin tercümesini vermekte¹⁸, zaman zaman da Arapça metnini ve mealini¹⁹ birlikte zikrettiği görülmekte ise de hadis metinlerinin tam olarak verildiği misaller tefsirin genelinde çok fazla yer almamaktadır.²⁰ Mesela musibet kavramının açıklandığı bölümde²¹ müellif yapılan izahatı teyid sadedinde Rasûlüllah'ın "Mümine eza veren her şey; mümine musibettir."²² şeklinde hadîs-i şerifin mevcudiyetini beyan etmiştir. Tefsirde çoğunlukla hadisin varlığına atıf

¹² Bk. Pak, "Konyalı Mehmet Vehbi Efendi ve Tefsirdeki Metodu", 121-124; Mehmed Vehbi Efendi'nin Ahkamu'l-Kuran adlı tefsirindeki metoduna dair bir çalışmada yapılan değerlendirmede ise müellifin mezkur tefsirde hadislerin kaynaklarını belirtmediği, hadislerin sıhhati konusunda hiçbir değerlendirme yapmadığı ve çoğu kere de hadisin ilk ravisinin ismine bile yer vermediğine vurgu yapılmıştır. (Bk. Recep Demir, "Ahkâm Tefsiri ve Mehmed Vehbi Efendi'nin Ahkâm-ı Kurâniye'si", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 22, (2013), 436. Müellifin *Hulâsatü'l-Beyân*'daki hadisleri kullanım metodunun benzeri şekilde diğer tefsirinde de ifade edilmiş olması, hadislere atıf yoğunluğu farklı olsa da bahse konu metodun müellifin tefsirindeki mutad metodu olduğu söylenebilir.

¹³ Bk. Pak, "Konyalı Mehmet Vehbi Efendi ve Tefsirdeki Metodu", 121-124.

¹⁴ Bk. Akpınar, "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Tefsiri (1862-1949)", 386.

¹⁵ Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân fi Tefsîr'il-Kur'an*, nşr. Mümin Çevik (İstanbul: Üçdal Neşriyat, Ahmet Sait Matbaası, 1966), 1/239.

¹⁶ Müellif'in zaman zaman hadisin geçtiği kaynağı bizzat belirtmiş olduğu durumlara da rastlamak mümkündür. Ancak bunların genel içerisinde az sayıda olduğunu söylemek mümkündür. Hadislerin kaynağına atıf noktasında kısa bir değerlendirme için bk. İsmet Ersöz, "Hulâsatü'l-Beyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/320-321.

¹⁷ Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 1/244; 2/683, 789.

¹⁸ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 2/546.

¹⁹ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 2/532.

²⁰ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 2/690.

²¹ Bk. el- Ali İmran 3/14.

²² Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 1/267; Ayrıca bk. 2/625.

yapılmakla yetinilmiş olmasını göz önünde bulundurduğumuzda burada hadis metninin zikredilmiş olması kaynağı tetkik edebilme adına dikkate değer bir durumdur. Ancak hadisin kaynağına dair herhangi bir malumatın kaydedilmemiş olması, zikredilen bu metnin sıhhatini tespit ve varlığını teyid için yeterince bir bilgi vermemektedir. Bununla birlikte müellif, az da olsa rivayetin geçtiği kaynağa atıfta bulunabilmektedir. Mesela bir ayetin izahında müellif, “Müslim ve Buhârî’nin ittifakları ile Ebu Hureyre hazretlerinden rivayet olunan bir hadîs-i şerifte Rasûlullah Efendimiz şöyle buyurmuştur.” diyerek hadis metnini tam olarak zikretmiştir.²³ Bu tarz atıflarda da her ne kadar senedin kaynağına tam olarak ulaşamaz isek de en azından senedin sıhhati adına belli nisbette bir fikirde bulunmak imkan dahilinde olabilmektedir. Ancak ifade edildiği üzere bu şekilde olan rivayet atıflarının sayısı eserin geneline bakıldığında oldukça azdır.

Tefsirde geçen ilgili misallere baktığımızda müellifin hadislere atıf yaparken takip ettiği kaynak gösterim metodunun kaynağına ulaşma noktasında yeterli veriye haiz olmadığı düşünülmektedir. Öyle ki atıfta bulunulan bir rivayetin kaynağını araştırmak isteyen bir kişinin, anlatılan konuyu teyid eden bir rivayetin var olduğuna dair bir verinin ötesinde bir malumata ulaşması çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Tabi bu durumun sadece Mehmed Vehbi Efendi’nin *Hulâsatü’l-Beyân* tefsirine has bir durum olduğu düşünülmemelidir. Nitekim tahrîc literatürünün oluşumunda etkili olan sebepler arasında, çeşitli ilim dallarına ait eserlerde kullanılan hadislerin kaynağına işaret etmeye verilen önemin giderek azalmasının da gösterilmiş olması²⁴, bahse konu durumun islamî literatürün dönemsel şartlarının oluşturduğu bir yapının tezahürünü yansıttığını düşündürmektedir. Bunun yanında tefsir literatürü özelinde yapılan şu değerlendirmede ise mezkur eserlerdeki kaynak güvenilirliği sorunu ve kaynak gösterimine dair yönelimin sebeplerine işaret edilmektedir: “Tefsirlerde kaynak güvenilirliği sorunu dolayısıyla aktarılan bilginin bağlayıcılığına dair problemler ilk dönem tefsir rivayetlerinin isnad açısından mevkûf ve maktû’ olmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu sorun sonraki dönemlerde müfessirlerin, kendilerinden önceki tefsirlerden yaptıkları alıntılarda da ilk kaynaklara inmemeleri veya bilginin doğruluğunu tespit konusunda titiz davranmamaları sonucunda genel bir yönelim halini almıştır. Bu durum akademik kaygıların yanı sıra tefsir eserleri başta olmak üzere doğruluk ve mevsukiyetiyle değer kazanan İslami literatürün kaynak güvenilirliği açısından gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Son zamanlarda klasik tefsirler üzerine yapılan tahkik ve tahrîc faaliyetlerinin yanı sıra müellifin belirttiği kaynaklara ulaşma (azv/isnad) çalışmalarına gösterilen yoğun ilginin de bu sebeple oluştuğu söylenebilir.²⁵ Netice olarak ise söz konusu kaynak gösterim üslûbunun kaydedilen bir rivayetin mahiyeti hakkında yeterince veriye ulaşmayı her zaman mümkün kılmadığı da bir hakikattir. Mesela Bakara suresinde Firavun’un İsrailoğulları’nın erkek çocuklarını öldürdüğü ve kız çocuklarını hayatta bıraktığı anlatılmaktadır.²⁶ Müfessir bu ayeti anlattığı bölümde Firavun’un bir sene doğanları katlettiğini ve diğer sene de doğanları hayatta bıraktığını, Harun (as)’ın affa tesadüf eden senede ve Musa (as)’ın da katle tesadüf eden senede dünyaya geldiklerinin mervî olduğunu kaydetmiştir.²⁷ Bu misalde olduğu üzere müfessir ayetin izahı sadedinde hadislere atfen bazı bilgiler aktarmıştır. Ancak mervî olduğu söylenen hadislerle ilgili hiçbir kaynağına yer verilmemiştir. Haliyle okuyucunun verilen malumatı tahlil adına yeterli veriye ulaşma imkanı sınırlı kalmıştır.

Özellikle israiliyyat türü olup karışma ihtimalinin olduğu konularda verilen malumatın mahiyetinin tespiti büyük önem arz etmektedir. Mesela müellif, Âl-i İmrân suresinde peygamberleri katleden kimselerden bahseden ayeti²⁸ izah ederken Ebû Ubeyde’den rivayet edilen bir hadise atıfta bulunur. Bu hadise göre Allah Rasûlü “Yahudilerin bir kuşlukta 43 nebiyi katlettiklerini ve o nebilerin etbândan dahi emri bilma’ruf etmek üzere kıyam eden, yüz on iki kimseyi ikinci vakti katlettiklerini” beyan etmiştir.²⁹ Burada dikkat çeken husus ayetin izahında kendisine atıfta bulunulan rivayet önemli sayısal veriler

²³ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 8/3262.

²⁴ Bk. Mehmet Görmez, “Tahrîc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/419-420.

²⁵ Bilgin, Recep. “Tefsirlerde Kaynak Güvenilirliği Sorunu; Elmalı Örneği”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (Haziran 2019): 150.

²⁶ Bk. el-Bakara, 2/49.

²⁷ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 1/123.

²⁸ Bk. el-Ali İmran, 3/21.

²⁹ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 2/567.

vermesine rağmen konunun tespit ve teyidine dair herhangi bir kaynağın işaret edilmemiş olmasıdır. Benzer bir misali Hz. İsa'nın bahislerinin geçtiği ayetlerin³⁰ tefsirinde görmek mümkündür. Nitekim müellif Hz. İsa'nın 30 yaşında peygamberliğini izhar ettiğini ve 30 ay tebliğin akabinde semaya ref olunduğunu hadis verisi olarak kaydetmiştir.³¹ Hz. İsa'nın mucizelerinin anlatıldığı bölümde³² ise müellif topraktan kuş sureti haline getirilip uçurulan kuşun cinsinin yarasa olduğuna dair birçok rivayetin mevcudiyetini ifade etmişse de herhangi bir hadis metnine veya kaynağına dair malumata yer vermemiştir.³³ Bu hususun tezahüründe, kendisinden önceki tefsir literatürünün birçok eserini kendine has üslûbu ile damıtarak hazırladığı tefsirini dilimize kazandıran Mehmed Vehbi Efendinin, müracaat ettiği kaynakların genel yapısının ve dönemsel üslûbun izlerini görmek mümkündür.

Müellifin hadislerden istifade ederken zaman zaman kaynak sunduğu müşahede edilmektedir. Ancak hadis kaynağı olarak kendisine en çok atıfta bulunulan eserler tefsir kitaplarıdır. Mesela bir ayeti kerimde Cenab-ı Hak, insanlara iyiliği emrederken kendi nefsinin unutanları uyarmıştır.³⁴ Müfessir bu ayeti izah ederken bu evsaptaki kimsenin ahirette dudağının makasla kesileceğine ve cehennemden kötü kokusundan müteazzi olacaklarına dair ehâdîs-i celîlenin Fahri Râzî'de mezkur olduğunu aktarmıştır.³⁵ Bu misalde müfessir konu ile ilgili hadisin içeriğine dair bazı bilgiler vermekle beraber rivayetin geçtiği tefsirin ismi dışında herhangi bir veriye atıfta bulunmamıştır. Nakledilen malumata ulaşılmasında büyük zorluklara sebebiyet veren bu üslûbun, tefsir pratiğinin mevcut yapısı içerisinde bir izahının yapılabileceği düşünülse de özellikle hadisin teyidi için çaba gösteren ulemayı zaman kaybına sürüklediği muhakkaktır.

Yakın dönemde yapılan bazı çalışmalar arasında bahsi geçen hususun ilgili esere münhasır olmayıp yakın dönemde yazılan diğer eserlerde de rastlanan muhtemel bir temayülün yansımaları olduğuna işaret eden kimi değerlendirmelere rastlamak mümkündür. Mesela Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri hakkında yapılan bir çalışmada şu ifadeler yer verilmiştir: "Elmalılı, ayetlerin sebebi nüzûlünü açıklarken kullandığı hadislere kimi zaman nereden ve kimden aldığına dair ismen atıfta bulunmakla birlikte çoğunlukla kimden ve nereden aldığına işaret etmemiştir."³⁶ Aynı çalışmanın başka bir bölümünde yapılan değerlendirmelere baktığımızda ise bilginin kaynağına atıf sadedinde mezkur tenkit konularının *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*'nde de görülebildiğini göstermektedir: "Kullandığı bu rivayet ve hadisleri birinci el hadis kaynaklarından almak yerine tefsirlerden yani ikinci el hatta üçüncü el durumundaki kaynaklarından almayı tercih etmiştir. Bu nakilleri ise genellikle Râzî, Suyûtî ve Âlûsî'nin tefsirlerinden Türkçe'ye çevirmek suretiyle aktarmıştır. Bu durumda Elmalılı'nın rivayet ve hadisleri nakletme konusunda bir hadisçi kadar hassas ve titiz davrandığını söylemek zordur."³⁷ Hadis özelinde olmamakla birlikte genel manada Elmalılı'nın tefsirinde kaynak göstermede yeterince titiz davranmadığı farklı çalışmalarda da temas edilmiş olması³⁸ dönemsel tefsir metoduna dair bir işaret olarak değerlendirilebilir. Nitekim *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meâli Alisi ve Tefsiri* adlı eserin müellifi Ömer Nasûhî Bilmen'in hadis kültüründeki yerine dair yapılan bir çalışmada, müellifin atıfta bulunduğu hadis kitaplarının kaynaklık değeri irdelenmiş ve bu başlık altında şu tespitlere yer verilmiştir: "Ömer Nasûhî Bilmen'in eserlerine baktığımızda, bazen rivayet ettiği hadislere kaynaklık eden kitapları zikrettiğini bazen de zikretmediğini görürüz. Kaynak gösterdiği yerlerde ise "Buhârî'de şöyle geçiyor, Müslim'de şöyle geçiyor." veyahut "Ebû Dâvûd ve Nesai'nin rivayetlerine göre" gibi ifadelerle sadece kaynağın

³⁰ Bk. el-Ali İmran, 3/48.

³¹ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 2/603.

³² Bk. el-Ali İmran, 3/49.

³³ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 2/603.

³⁴ Bk. el-Bakara, 2/44.

³⁵ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 1/117.

³⁶ Sami Şahin, "Hak Dini Kur'an Dili Adlı Eserde Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hadise Yaklaşımı", *Bir Kur'an Mütefekkiri M.Hamdi Yazır*, (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 259.

³⁷ Şahin, "Hak Dini Kur'an Dili Adlı Eserde Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hadise Yaklaşımı", 269.

³⁸ İsmet Ersöz, Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsirinin özelliklerine dair yaptığı bir bildiri de şu ifadelerle yer vermiştir: "Elmalılı, kaynak gösterme konusunda titiz davranmamış, kendisi çapında bir allameden bekleneni üzülmeye söyliyelim ortaya koymamıştır." İsmet Ersöz, "Elmalı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", *Elmalı M Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 175.

adını zikretmiş, ancak kitap ve bab adlarını vermemiştir.”³⁹ Müellif yapmış olduğu bu tespitin akabinde ‘Ömer Nasûhi Bilmen’den önce yaşamış pek çok müellif de kendi eserlerine alacakları hadisleri asıl kaynaklardan değil de daha çok tâlî derecedeki eserlerden naklettiği de tarihî bir gerçektir.”⁴⁰ hatırlatmasında bulunarak hadislerin kaynak gösteriminde bahsi geçen tenkit konularının sadece son dönemde yazılmış tefsir eserlerinde görülmeyip daha önceki eserler de mevcut olduğuna vurgu yapmıştır. Aynı tefsir üzerine araştırma yapan Davut Aydüz ise Ömer Nasûhi Bilmen’in tefsirinde konu edinilen fikhî meselelerde kaynak gösterirken asıl kaynak olan fıkıh kitaplarından ziyade bilginin aktarıldığı tefsir kitaplarına atıf yapmasını tenkit etmiş olması⁴¹ bilginin kaynağına atıf konusunda yaşanan sorunun hadislerle münhasır olmayıp diğer alanlarda kaydedilen malumatlarda da yaşandığını göstermektedir.

3.2. Sebeb-i Nüzûlün İzahında Hadislerden İstifade Etmesi

Mehmed Vehbi Efendi, ayetleri izah ederken sebeb-i nüzûl bilgisine sıklıkla yer vermiştir. Müellifin ayetlerin sebeb-i nüzûlüne dair izahlarda bulunurken hadislerden oldukça fazla istifade ettiği görülmektedir.⁴² Hadise dair malumatlarda ise en çok kullanılan yöntem ayetin sebeb-i nüzûlüne dair yapılan açıklamanın akabinde konu ile ilgili rivayetin mevcudiyetine atıf yapılması şeklindedir.⁴³ Bunun yanında hadis metninin müellif tarafından özetlenerek zikredildiği durumlara da tefsirde sıklıkla rastlamak mümkündür.⁴⁴ Bu noktada müellifin en çok tercih ettiği metodun bu iki metot olduğu dikkat çekmektedir. Bu tarz atıflarda sahabe râvisinin zikredildiği durumlar yer yer görülmektedir.⁴⁵ Bu iki yöntemin yanında az da olsa hadis metninin tam olarak verildiği de müşahede edilmektedir.⁴⁶ Bu üç yöntemde hadisin sened ve sıhhat bilgisine genellikle rastlanmamakla beraber müellif nadir de olsa hadisin metin ve senedini tam olarak kaydettiği görülebilmektedir.

Müellifin yöntemine dair bu genel açıklamaların akabinde müellifin metodunu müşahhaslaştırma adına şu misal zikredilebilir: “Hâzin ve Beyzâvî’nin beyanlarına nazaran ayetin sebeb-i nüzûlü; ensardan bir zatın iki oğlu Rasûlullah’ın bi’setinden evvel Nasârâ dinini kabul etmişlerdi. İslamiyet’in zuhuru üzerine pederleri, oğullarını İslamiyet’e duhule icbar edip onlar da kabulden imtina edince, huzur-u risalete arz ederek icbarını teklif etmesi üzerine bu ayetin nazil olduğu ve oğullarının halleri üzerine terk olundukları mervîdir.”⁴⁷ Burada görüldüğü üzere müellif, hadis metnini kendi ifadeleri ile beyan etmiş ve hadisin sened, kaynak ve metnin aslına dair bir veriye yer vermemiştir. Bunun yanında müellif ayetin sebeb-i nüzûlüne dair farklı rivayetler varsa her birisini kaydettiği de vakidir. Bu durumun tefsire ayrı bir zenginlik kattığı muhakkaktır. Mesela bir ayetin izahı sadedinde kâfire sadaka verilip verilemeyeceğinin tartışıldığı bir bölümde müellif şu açıklamada bulunmuştur: “Ensardan bazılarının Yahudilerle karabetleri olduğu halde “İslam olmadıkça biz size bir şey veremeyiz.” demeleri üzerine ayetin nazil olduğu mervîdir. Yahut Ebu Bekir’in kerimesi Esmâ’nın validesinin annesi müşrike olduğu halde Esmâ’dan bir miktar nafaka istemesi üzerine Esmâ, “Ben Rasûlullah’tan isti’zan etmedikçe bir şey vermem.” deyip Rasûlullah’tan isti’zanı üzerine ayetin nazil olduğu mervîdir.”⁴⁸ Bu misali zikretmemizin nedeni müellifin farklı bir yöntemine işaret etmek içindir. İlgili misalde müellif hadis metninin bir

³⁹ Hüseyin Akyüz, “Ömer Nasuhi Bilmen’in Hadis Kültüründeki Yeri”, *Diyanet İlmî Dergi* 52/2 (Nisan Mayıs Haziran 2016), 75. Yine Davut Aydüz, Ömer Nasuhi Bilmen’in Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri ile ilgili bir çalışmasında ise şu değerlendirmede bulunmuştur: “Ömer Nasuhi Bilmen Hoca fikhî meseali açıklarken, istinbat ettiği veya naklettiği hükümleri teyid için, az da olsa hadis-i şerifle isti’hadada bulunur. Fakat onun hadise çok az yer verdiği dikkati çeker. Ayrıca hadislerin kaynağını da vermez.” Davut Aydüz, Ömer Nasûhi Bilmen’in "Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsîri", *Diyanet İlmî Dergi* 39/2 (Nisan Mayıs Haziran 2003), 103.

⁴⁰ Bk. Akyüz, “Ömer Nasuhi Bilmen’in Hadis Kültüründeki Yeri”, 76.

⁴¹ Bk. Aydüz, Ömer Nasûhi Bilmen’in "Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsîri", 109.

⁴² Konu ile ilgili yapılan bir değerlendirmede müellifin sebeb-i nüzûl bilgisi çerçevesinde hadislerle sıklıkla müracaat ettiği fakat bu rivayetler arasında zayıf hatta uydurma hadislerin mevcudiyetine dikkat çekilmiştir. Bk. Ersöz, *Hulâsatü’l-Beyân*, 18/320-321.

⁴³ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 2/695.

⁴⁴ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 2/676, 682, 695, 697.

⁴⁵ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 1/212.

⁴⁶ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 8/3254.

⁴⁷ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 2/477.

⁴⁸ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 2/505.

kısmını kendi ifadeleri ile özetlerken bazı konuşma metinlerini tırnak içine alarak zikretmektedir. Bu tarz misallere tefsirin farklı yerlerinde sıklıkla rastlamak mümkündür.

Kimi zaman müellif, ayetlerin nüzûl sebeplerine dair farklı rivayetleri bir araya getirme gayesiyle mezkur rivayetleri sıralar ve her bir rivayete binaen ayetin alacağı manayı ifade eder. Mesela Taha suresinin başında “Habibim! Biz Kur’an’ı senin meşakkat çekmen için üzerine inzal etmedik, ancak Allah’tan korkan kimse için mev’ize olarak inzal ettik.”⁴⁹ Müellif ilgili ayetin sebab-i nüzûlü sadedinde dört rivayetin oluşunu ifade etmiş ve her bir rivayet muvacehesinde ayetin alacağı manayı beyan etmiştir.⁵⁰ Eserin farklı yerlerinde rastlanan bu üslup sayesinde ilgili ayetle alakalı farklı rivayetleri görmek mümkün olabilmektedir. Burada dikkat çeken husus ise müellifin ilgili rivayetler arasında herhangi bir tercih yapmaksızın tercih edilecek her bir rivayet için muhtemel manayı kaydetmiştir. Müellifin yeri geldiğinde rivayetler arasında tercihte bulunduğu misaller göz önünde bulundurulduğunda, mezkur misalde müellif, konuyla ilgili ulaşabildiği rivayetleri bir araya getirerek herhangi bir yönlendirmeye gitmeksizin okuyuculara ayetlere farklı açılardan bakabilme imkanı vermiştir.

Mehmed Vehbi Efendi’nin sebab-i nüzûlü ihtiva eden hadislere dair yaptığı atıfların yöntemi konusuna gelince bazı noktalar göze çarpmaktadır. Mesela müellifin hadis kaynağı olarak siyere dair bir esere atıfta bulunmuş olması bu konuda ilk olarak zikredilebilecek husustur. Hadisin siyer kitabının hangi bölümünde geçmiş olduğuna dair herhangi bir verinin verilmiş olmaması da işin diğer bir boyutudur. Burada zikredilecek bir başka husus ise hadislerin sıhhatine dair verilere çok fazla yer verilmemiş olmasıdır. Müellifin hadisin sıhhatini ifade esnasında yapılan teknik değerlendirmelerin yeterince isabetli olmaması ise zikre değer diğer bir husustur. Mesela Bakara suresinde geçen bir ayetin sebab-i nüzûlünün tartışıldığı bölümde müellif konu ile ilgili iki rivayetin olduğunu ancak Fahri Râzî’nin beyanına nazaran esah olanın, ayetin Yahudiler hakkında olduğunu beyan eden rivayet olduğuna işaret eder.⁵¹ Burada dikkat çekmek istediğimiz husus müfessirin beyanının hadisin sahihlik kriteri olarak yansıtılmış olmasıdır. Tefsir literatüründe herhangi bir müfessirin kanaatinin bir diğerine nazaran farklı bir değer ifade edebileceği anlaşılabilir bir durum olmakla beraber bu kanaatin hadis literatürünün ıstıhları kapsamında bir ölçü olarak ortaya konulmuş olmasının yeterince isabetli olmadığı söylenebilir. Tabi bunun yanında müellifin sahabe ravisine nisbeten hadis metnini ve kaynağını açıkça verdiği durumlar da vakidir.⁵² Ancak hadise dair atıfların geneline baktığımızda bu tarz verilerin daha az yer kapladığını söylemek mümkündür.

3.3. Hadis Usulüne Atıflar Yapması

Mehmed Vehbi Efendi’nin tefsirinde genellikle hadis usulüne dair teknik bilgilere fazla yer vermediği görülmektedir. Eserin mahiyeti itibari ile anlaşılabilir olan bu duruma metinde geçen rivayetlerin tetkikinde de rastlanmaktadır. Nitekim müellif bir konuda geçen farklı rivayetlerin arasında herhangi bir izahta bulunmaksızın tercih yapmakta veya rivayetlerden farklı bir yorumda bulunabilmektedir. Mesela Bakara suresinde kiblenin değiştirilmesine binaen eleştirilerini sunan sefiplerden bahsedilir.⁵³ Müellif bu ayeti izah ederken süfeha kelimesi ile muradın, Yahudiler veyahut Mekke müşrikleri ya da Medine münafıkları olmasına dair rivayet mevcut ise de esah olan Hâzin ve Beyzâvî’nin beyanları vechile her üç fırkanın murad olmasında bir mani olmayacağına dair açıklamada bulunmuştur.⁵⁴ Burada bizim dikkat çekmek istediğimiz husus müellifin herhangi bir rivayetin doğrultusunda görüş beyan edip etmemesinin ötesinde mezkur rivayetleri niye tercih etmediğine dair bir izahın yeterince yapılmamış olmasıdır. Nitekim hadislerin gerek senedinde gerekse metninde muhtemel bazı kusurlardan ötürü rivayetlerin tercih edilmemesi gayet tabii bir durumdur. Ancak rivayetlerin mevcudiyetinin ifade edilmesine rağmen kimi rivayetlerle çelişebilecek bir görüşün esah olarak zikredilmesi teknik anlamda dikkat çekicidir.

⁴⁹ et-Taha, 20/2, 3.

⁵⁰ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 8/3265.

⁵¹ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 1/200.

⁵² Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 1/275.

⁵³ Bk. el-Bakara, 2/142.

⁵⁴ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 1/244 .

Müellifin genel bir metodu olmamakla beraber zaman zaman hadislerin sıhhat derecesine dair malumat verdiği ve yine hadis usulüne ait bazı bilgileri aktardığı müşahede edilmektedir. Mesela Âl-i İmrân suresinin ikinci ayetinde Allah'ın hayy ve kayyum olması izah edilirken müellif Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi'nin beyanlarına nazaran bu ayetin ism-i a'zam olduğuna dair rivayetin mevcudiyetine işaret etmiştir. Akabinde ise hadis metnini herhangi bir sened vermeksizin kaydetmiştir.⁵⁵ Tefsirin genelinde müellif hadis metninin sıhhatine dair herhangi bir izahta bulunmazken burada bu hadisin haber-i âhâd olduğunu ve dolayısıyla kati bir hüküm ifade etmezse de zan ifade ettiğini beyan etmiştir. Bu misalde görüldüğü üzere müellif tefsirinde az da olsa hadisin sıhhat durumuna ve buna binaen ahkâmının niteliğine temas etmiştir.

Müellifin hadis usulüne olan atıfları çerçevesinde diğer bir misalde Cenab-ı Hakk, Yahudi ve Hristiyanlara Tevrat ve İncil'in Hz. İbrahim'den sonra indirilmiş olmasına rağmen hangi beyyine ile Hz. İbrahim'in dini hakkında tartıştıklarını sorar.⁵⁶ Bu konunun izharı sadedinde müellif Hz. İbrahim ile Hz. İsa ve Hz. Musa'nın arasında ne kadar zaman geçtiğine dair iki rivayete başvurur. Kâzî'nin beyanına atfen verilen bu rivayetlerin birincisine göre Hz. İbrahim ile Hz. Musa arasında bin sene ve Musa ile İsa Peygamber arasında bin sene olduğu rivayet olunmaktadır. İkinci rivayette ise Hz. İbrahim ile Hz. Musa arasında 575 sene Hz. Musa ile Hz. İsa arasında ise bin dokuz yüz yirmi sene olduğu belirtilmektedir. Müellif tefsirinde her iki rivayeti kaydettikten sonra sayısal verilerin mazbut olmaması hasebi ile hangisinin asıl olduğu noktasında kati hüküm verilemeyeceğini, ancak bu rivayetlere binaen Hz. İbrahim'in Yahudi ve Hristiyanlardan çok evvel yaşadığının kat'i olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷ Burada dikkatimizi çeken husus müellifin, ihtilaf halindeki hadisler karşısında herhangi bir tevil arayışına girmeksizin veya birini diğerine tercih etmeksizin mevcut rivayetleri beyan etmekle yetinmiş olmasıdır.⁵⁸ İhtilafın çözüm yollarına dair herhangi bir işlemde bulunmadan farklı verilere sahip hadislerden mevcut haliyle kati bir hükme ulaşılamayacağını beyan eden müellifin hadis usulü açısından isabetli bir yaklaşımda bulunduğu muhakkaktır. Eserin ayetlerin tefsirine yönelik olması hasebiyle konunun uzamamasına riayet edilerek ihtilaf halindeki hadislerin teviline gidilmemesi ve rivayetler arasında tercihten ziyade mevcut olanların bir araya getirilmesinin gaye edinilmesi müellifin muhtemel metodu olarak anlaşılabilir bir durumdur. Buna mukabil müellifin zaman zaman ihtilaf halindeki rivayetlerin metinleri üzerinde tahlilde bulunduğu ve gerekçesi ile birlikte tercihinin açıkça ifade ettiği de vakidir. Mesela dâbbetü'l-arzın çıkacağı zamana dair konunun tartışıldığı bölümde⁵⁹ müellif, mezkur canlının üç defa çıkıp kaybolacağına dair rivayetler çerçevesinde geniş bir izahatta bulunmuş akabinde ise konuyu şu sözlerle nihayete erdirmiştir: "Üç defa çıkacağı rivayet olunmuşsa da Kâzî ve Fahri Râzî'de beyan olduğuna nazaran esah olan rivayet Mekke'den bir defa çıkacaktır. Çünkü Rasûlüllah'tan dâbbetü'l-arzın çıkacağı memleketten sual olduğunda 'İndallah hürmeti büyük olan Mescid-i Haram'dan çıkacağını' beyan buyurmuştur ki; çıkmasında tekrar olacağını beyan etmemiştir. Eğer çıkmasında tekerrür olsaydı Rasûlüllah beyan ederdi. Zira; çıkacağı beldeden sual nerelerden çıkacağını beyanı icab ettiğinden tekerrür olsa behemehal beyan ederdi. Şu halde yalnız Mekke'den çıkacağını beyanla iktifa etmesi bir defa çıkacağına delîl-i kavîdir."⁶⁰ İlgili gerekçeye binaen yapılan tercihin isabetli olup olmadığı bir tarafa bırakıldığında, müellifin metni esas alarak rivayetleri tahlil etmiş olması ve metinden hareketle ihtilaf halindeki rivayetler arasında bir tercihe gitmesi dikkate değerdir. İlgili rivayetlerin senedine dair herhangi bir malumata yer verilmemiş olması bir yana tercih gerekçesi olarak metne dair tahlillerin öne çıkarılmış olması müellifin ihtilaf halindeki rivayetler karşısındaki prensiplerine işaret etmesi adına önem arz etmektedir.

⁵⁵ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 2/536.

⁵⁶ Bk. el-Ali İmrân, 3/15.

⁵⁷ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 2/628.

⁵⁸ Benzeri bir misali Hz. Salih'e tuzak kurmaya çalışan grubun akıbetinin anlatıldığı bölümde rastlamak mümkündür. Müellif Hz. Salih'e tuzak kuran kişilerin nasıl helak olduğuna dair farklı izahatları yaptıktan sonra şu açıklamada bulunur: "Helakları kat'idir. Zira ayet; helaklarına kat'î surette delalet eder. Fakat helaklarının keyfiyetine dair sarahaten delalet olmadığından helakın keyfiyetine dair rivayet muhtelifdir." Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 6/2379.

⁵⁹ Bk. en-Neml, 27/82.

⁶⁰ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 10/4048.

Müellifin ahkam konularında mezhepler arasında tercihte bulunurken hadisin kaynak değerine binaen bazı değerlendirmelerde bulunduğu şahit olmak mümkündür. Nitekim Nur suresinde zina eden kadın ve erkeğin celde cezasına tabi tutulduğunun anlatıldığı ayetin⁶¹ hükmü tartışılırken İmam Şafii, Rasûlüllah'ın "Bâkir, bâkire zina ederse yüz değnek vurulup bir sene de nefyolunacağını" beyanına binaen mezkur kişileri celd ettikten sonra bir sene de nefyetmenin vacip olduğunu belirtir. Buna karşın İmam-ı Azam, "Yüz değnek vaciptir, nefyetmek İmamın reyine müfevvazdır. İmam nefyinde maslahat görürse nefyeder görmezse nefyetmez." buyurmuştur. Müellif her iki görüşü kaydettikten sonra ayette sadece celdenin olmasını gerekçe göstererek ikinci görüşü esah olarak değerlendirir.⁶² Burada esas üzerinde durmak istediğimiz konu ise müellifin hadiste geçen nefyetme cezasını dikkate almamış olmasıdır. Müellif bu hadisle ilgili yaptığı izahatta nefyetme cezasını beyan eden hadisin âhâd haber olduğunu ve haber-i âhâdın ayete muâzır olamayacağını, dolayısıyla nefyetme cezasından bahsetmeyen ayetin hüküm belirtirken esas alınması gerektiğine işarette bulunmuştur. Verilen misalde görüldüğü üzere müellif, kaydettiği hadisi Kur'an'a arz etmiş ve Kur'an ile muâzır haldeki âhâd haberi herhangi bir teville tabi tutmaksızın ahkâmın tesbitinde esas almayarak, bu konudaki tutumunu belirtmiştir. Bu misal bize müellifin ayetin tefsiri sadedinde başvuru olan haberin ayete muvafakatının esas olduğuna da işaret etmektedir. Nitekim "Eğer sen ölürsen onlar dünyada müebbed kalacaklarını mı zannederler?"⁶³ ayetinin sebep-i nüzûlü olarak iki farklı rivayetin mevcudiyetinden bahsederek eserine kaydeder. Akabinde ise zikri geçen ilk rivayetin ayetin lafzına daha muvafık olduğunu beyan ederek tercihini ifade etmiştir ki,⁶⁴ bu misal müellifin rivayet tercihindeki prensiplerine işaret etmesi adına dikkate değerdir. Ancak müellifin bu uygulamasına tam olarak riayet etmediği durumlara rastlamak da mümkündür. Mesela Hz. Süleyman'ın kıssasının anlatıldığı bölümde⁶⁵ Belkıs'ın imanının akabinde meşhur rivayete nazaran Hz. Süleyman'ın Belkıs ile evlendiği müellif tarafından belirtilir. Akabinde ise şu ifadeye yer verir: "Gerçi ayette tezevvüç ettiğine dair sarahat yoktur ve bu husus; zan ifade eden bir rivayetten ibarettir. O halde el'ilmü indellah demek daha doğrudur."⁶⁶ Görüldüğü üzere müellif ayetin sarîh ibaresine muaraza halinde olan rivayetin zan ifade ettiği gerekçesi ile hadisin muhtevasına ilişkin çekincesini belirtmekle beraber, rivayeti direk reddetmek yerine tevakkuf etmeyi tercih etmiştir. Her ne kadar müellif rivayetin isnadına binaen mi yoksa halk arasında yaygınlığından ötürü mü meşhur tabirini kullandığına dair bir açıklamada bulunmasa da ayetin sarîh açıklamasına rağmen emsal uygulamalarının aksine rivayeti reddetmek yerine tevakkufu tercih etmiş olması rivayetin kendi nezdindeki değeri ile izah etmek mümkündür.

Müellif ayetin lafzına muvafakatı haberin değerini tespit ederken kriter aldığı gibi ayetin siyâk ve sibâkına uygunluğunu da nazar-ı itibare almıştır. Mesela Müellif, Enbiya suresi 90. ayette geçen "...Onlar hayır işlerinde koşuşurlar, umarak ve korkarak bize yalvarırlardı." ayetinde hayata say edenlerle muradın, bu surede geçen enbiya-ı kiram olduğuna dair rivayetin zayıf olduğunu ifade etmiştir. Vehbi Efendi, bu kanaatini delillendirirken ayetin siyâk ve sibâkını gerekçe gösterir ve buna binaen ayette "onlar" ibaresi ile murad edilenlerin Zekeriyya ve ailesi olduğunu beyan etmiştir.⁶⁷ Burada Müellifin metni belirtmeksizin bilgi mahiyetinde aldığı bir rivayetin zayıflığını gerekçelendirirken senedine atıftan ziyade rivayet metninin ayetin siyâk ve sibâkına muvafakatını zikretmesi hadis usûlü adına dikkate mucib bir durumdur. Müellifin müktesebatındaki hadis bilgisinin de katkısı ile rivayetin zayıflığına hükmetmiş olması ihtimal dahilinde olmakla beraber müellifin bu duruma atıfta bulunmamış olması rivayet metninin Kur'an'a muvafakatını önemli bir kriter olarak kabul ettiğini göstermektedir. Benzeri bir misali Hac suresi 15. ayetin sebep-i nüzûlüne dair rivayetlerin değerlendirmesinde görmekteyiz. Müellif konu ile ilgili farklı iki rivayeti zikrettikten sonra yaptığı değerlendirmede sahih rivayetin ikinci olarak zikredilen rivayet olması gerektiğini; zira ayetin manasına en ziyade muvafık olan rivayetin bu olduğunu

⁶¹ Bk. en-Nur, 24/2.

⁶² Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 9/3685.

⁶³ Bk. el-Enbiya, 21/34.

⁶⁴ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 9/3422.

⁶⁵ Bk. en-Neml, 27/44.

⁶⁶ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 10/4019.

⁶⁷ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 9/3476.

kaydetmiştir.⁶⁸ Verilen misallerde görüldüğü üzere Mehmed Vehbi Efendi, rivayetlerin sıhhat değerine dair hükmü hadisin metnini itibara alarak ifade etmiştir. Bu durum müellifin hadisin sıhhat tespitinde senedi itibara almadığı anlamına gelmemekle beraber eser içerisinde rivayetin sıhhatine dair temellendirmede metnin öne çıkarılmış olması dikkate değer bir husustur.

Müellif kimi zaman rivayetlerin sıhhatine aklî verilere arz metodu ile ulaşabilmektedir. Mesela Garanik hadisesi hakkında kaydettiği bazı rivayetlerin akabinde müellif, şu tespitte bulunur: “..İşte Rasûlullah’ın hüznünü izale etmek için bu ayetin nazil olduğu mervî ise de bu rivayet ve (Garanik) hakkındaki diğer rivayetler katıyyen yalandır ve bazı zındıklar tarafından tasnî’ olunmuştur. Zira enbiya-ı izam şeytanın bu gibi tasallutundan masun oldukları gibi şeytanda bu gibi ilkaattan memnu’dur. Çünkü Kur’an’a şeytanın böyle elfaz karıştırmayı aklen muhâldir.”⁶⁹ Görüldüğü üzere müellif bu satırlarda ve mezkur konunun izahında zikrettiği benzeri ifadelerde rivayetlerin asılsız olduğuna dair en temel gerekçesi aklen muhal bir durumun arz etmesi ve bu ibarelere aklın cevaz vermeyeceğidir. Haliyle müellif bahsi geçen rivayetlerin sıhhatine dair tespitte metni aklî verilere arz ederek ulaşmıştır. Hadisin sıhhatine dair hükmün çıkarımında kullanılan bu veri müellifin metoduna işaret etmesi adına dikkate değer bir durumdadır. Konunun nihayetinde müellifin yapmış olduğu değerlendirme ise hadis usulü prensipleri adına ilginç bir durum arz etmektedir. Hadis alanında önemli bir eserin de müellifi olan Mehmed Vehbi Efendi, sözlerini şöyle tamamlar: “Velhasıl (Garanik) kıssası zındıkların tasnîidir, esası yoktur. Çünkü eğer aslı olsaydı kütüb-ü sitteden birinde bunun hakkında elbette bir rivayet mevcut olurdu. Halbuki *Sihâh*’da böyle bir rivayet olmadığı gibi, Kâzî Beyzâvî, Hâzin ve Buhârî gibi efazıl-ı ümmet de hepsi birden bu kıssayı reddediyor.”⁷⁰ Garanik hadisesini ihtiva eden rivayetlerin sıhhat durumu bir tarafa, müellifin rivayetlerin aslının olup olmamasını kütüb-ü sitte eserlerinde mevcudiyetine bağlamış olması isabetli bir çıkarım olmasa gerektir. Nitekim böylesi bir çıkarımın kabulü halinde kütüb-ü sittede zikri geçmeyen bir muhtevaya havi her bir rivayetin asılsızlıkla ithamına sebebiyet vermesi muhtemeldir. Bununla birlikte müellifin kendi görüşünü tekit sadedinde zikrettiği ve bazı müfessirlerin mezkur konuyu reddetmiş olmasını ihtiva eden açıklamalarını da rivayetin sıhhatini tespit adına yeterli bir izah olarak nitelendirmek zor olsa gerektir.

Müellif az da olsa hadislerin hücciyet değerine dair izahatlarda bulunmuştur. Mesela İsra suresinin başında Mescidi Aksa ve miraç hadisesinin anlatıldığı bölümde müellif şu ifadelerle yer vermiştir: “Kudüsten semâya kadar miraç, hadis-i meşhurla sabit olduğundan inkar eden dalâlet irtikap etmiş olur. Hz. Peygamber’in semânın mâverâsına miracı, hadis-i âhâdla sabit olduğundan bu ciheti inkar eden kafir olmaz, velakin fasık olur.”⁷¹ Benzeri bir misali yine Kehf suresinde mağara ashabının uyandıktan sonra şehir halkı ile görüşüp görüşmediğine dair bahislerin izahında görebilmekteyiz. Müellif ilgili ayetin⁷² açıklamasında gençlerden birinin mağaraya gelerek arkadaşlarına haber verdikten sonra ahali ile görüşüp konuştuklarına dair rivayetin mevcut olduğunu, ancak mezkur rivayetin zayıf olduğunu belirtir. Burada dikkat çeken husus müellifin isabetli bulmasa da zayıf bir rivayeti tefsirine almış olmasıdır. Bu da müellifin konu ile ilgili ulaşabildiği mevcut rivayetleri bir araya getirmeye çalıştığını göstermektedir. Tabi bu durumu müellifin tefsirinin genelinde takip ettiği bir prensip olarak nitelendirmek için müstakil çalışmalara ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Burada dikkati çeken diğer bir husus ise müellifin hadisi zayıf bulma gerekçesini belirtmiş olmasıdır. Nitekim müellif ilgili rivayeti ayette geçen konuşmalara arz ederek isabetli bulmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla müellif bir rivayetin sıhhati konusunda kaydedilen hükmün gerekçesine işaret etmiştir.⁷³ Bu durum tefsirin geneli düşünüldüğünde az bulunmakla beraber ehemmiyetli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak müellifin hadisin hükmüne dair gerekçesini her zaman kaydettiğini söylemek zordur. Nitekim Hz. Süleyman’ın kıssasının anlatıldığı bölümde⁷⁴ Belkıs’ın tahtını getiren ilim sahibi kişi hakkında müellif şu izahatta bulunur: “Arş-ı Belkıs’ı getiren zatın Cibril-i Emin olduğuna dair rivayet varsa da bu rivayet

⁶⁸ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 9/3514.

⁶⁹ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 9/3562.

⁷⁰ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 9/3563.

⁷¹ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 8/2940.

⁷² Bk. el-Kehf, 18/21.

⁷³ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü’l-Beyân*, 8/3105.

⁷⁴ Bk. en-Neml, 24/40.

zayıftır.”⁷⁵ Görüldüğü üzere müellif herhangi bir gerekçede bulunmaksızın sadece hadisin zayıf olduğunu ifade etmekle yetinmiştir.

3.4. Kuran Kıssalarının Tefsirinde Rivayetleri Kullanması

Müellif Kur'an'da geçen kıssalarla ilgili israiliyyat olma ihtimali taşıyan birçok malumat aktarır. Çoğunlukla hadis metni ve kaynağı verilmeden sadece tefsirde geçen bir rivayet olarak atıfta bulunulan bu malumatlarda detay niteliğinde oldukça fazla veriye yer verilir. Mesela Ashab-ı Kehf kıssası bağlamında mağaradaki gençlerin isimleri, bulunduğu makamlar, mağara ehlinin birbirleri arasındaki konuşmalar ve bu konuşmaları kimlerin yaptığı, mağaradaki gençlerden şehre inen gencin elindeki paranın üzerinde yazılan yazıya varıncaya kadar birçok detay malumat rivayet adı altında kaydedilir.⁷⁶ Hatta müellif bu isimlerin kağıda yazılmasının fazileti ve bu yazılı kağıdın ne gibi faydalara sebebiyet vereceğine dair rivayetlerin varlığına atıfta bulunur.⁷⁷ Benzeri bir durumu aynı surede geçen Zülkarneyn kıssası bağlamında kaydedilen bilgilerde görmek mümkündür. Müellif ilgili ayetlerin tefsirinde Zülkarneyn'in vasfı ve yaşına dair birçok detaylı veriyi rivayete atfen aktarmaktadır.⁷⁸ Neml suresinde Hz. Süleyman'ın kıssasının anlatıldığı bölümde⁷⁹ Belkıs'ın gönderdiği hediyelerin tafsilatı sadedinde müellif şu ifadelerle yer verir: “Nisvan elbisesinde oğlanlar ve oğlan elbisesinde cariyeler ve bir hokka içinde deliksiz bir inci ve bir boncuk ki, eğri delinmiş ve mücevherat, altın, gümüş ve sair kıymettar mallar ki o zamanda nefis ve kıymettar olan her şeyin mevcut olduğu mervîdir.”⁸⁰ Müellifin ayetlerin izahında rivayetler bağlamında bu derece detaya girmiş olmasının, konunun daha iyi anlaşılmasına mı yoksa konunun özünün kaybolmasına mı hizmet ettiği ise ehlinece anlaşılabilir bir durumdur.

Bazı durumlarda ise müellifin kıssa ile ilgili rastladığı bütün rivayetleri bir araya getirme gibi bir gaye taşıdığı düşünülebilir. Mesela Musa Peygambere Cenab-ı Hakk'ın ateş yanan ağaç cihetinden nida ettiğine dair konuların bahsedildiği ayetlerin⁸¹ izahında müellif, “Nur-u İlahi'nin zuhur ettiği ağacın, şecere-i musa (sakız) ağacı, yahut büyük dikenli bir ağaç, yahut sarmaşık veya böğürtlen ağacı olduğuna dair rivayetler varsa da ayette ağacın hangi nevi ağaç olduğunu tayin yoktur, velakin o ateşin bir ağaçtan zuhur ettiği katidir.” diyerek izahatta bulunmuştur.⁸² Misalde görüldüğü üzere müellif muhtemelen israiliyyata dayanan rivayetleri Kur'an'da ağacın mahiyetinin tayin edilmediği gerekçesi ile mutlak kabul edilebilir bir veri olarak görmese de yine de eserine almayı tercih etmiştir. Böylesi bir tavır ise Müellifin kimi durumda konu ile ilgili ulaşabildiği bütün malumatı bir araya getirmeye çalıştığını göstermektedir. Haddizatında bu durumun tefsirin genelinde gaye edilen bir metot olduğunu söylemek mümkün olmasa da kaynağına dair herhangi bir verinin olmadığı ve dahi israiliyyata dayanması muhtemel böylesi verilerin okuyucu kitle nezdinde gerek konunun anlaşılması gerekse rivayetlerin güvenilirliği sadedinde kafa karışıklığına sebebiyet vereceği düşünülmektedir.

Kur'an'da geçen kıssaların tefsirinde dikkat çeken bir diğer husus ise ayetlerde geçen konuya dair aktarılan tafsilatın herhangi bir rivayet olduğuna dair bir ifade kullanmaksızın sadece müfessirin beyanı olarak aktarılmış olmasıdır. Nitekim müellif, Hz. Musa'nın doğumu ve akabinde Cenab-ı Hakkın Hz. Musa'nın annesine ne yapması gerektiğine dair ilham ettiği hususlara dair ayetlerin⁸³ izahı sadedinde Fahri Râzî'ye atfen oldukça tafsilatlı malumatlara yer verir.⁸⁴ Anlatılan tafsilatın doğruluk derecesi bir tarafa bir ayetin izahı kapsamında geçmiş tarihe dair bunca verinin aslî kaynağına atıftan sarfı nazar ederek özentisiz bir şekilde muhatap kitleye bir hakikat olarak sunulması düşündürücü bir durumdur.

4. Sonuç

⁷⁵ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 10/4013.

⁷⁶ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 8/3102, 3107

⁷⁷ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 8/3107.

⁷⁸ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 8/3165.

⁷⁹ Bk. en-Neml, 27/35.

⁸⁰ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 10/4009.

⁸¹ Bk. et-Taha, 20/11, 12.

⁸² Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 8/3273.

⁸³ Bk. el-Kasas, 28/7.

⁸⁴ Bk. Mehmed Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 10/4068.

Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında önemli vazifeler üstlenen müellif *Hülâsatü'l-Beyân* isimli tefsirini buhranlı bir dönemde ve kısıtlı imkanlar altında tamamlamıştır. Sade bir dilin kullanıldığı tefsirde, Arapça terkiplerin katkısı ile oldukça akıcı ve edebi bir üslup göze çarpmaktadır. Telif dönemi itibari ile en mufassal ilk Türkçe tefsir olması ve alanının temel taşı niteliğindeki birçok tefsirleri özetle sunabilmesi eserin dikkati çeken vasıfları arasında zikredilebilir. Müellifin zaman zaman yaptığı tespitler ve nakledilen görüşler arasındaki tercihini ifade eden değerlendirmeler tefsire ayrı bir zenginlik katmıştır. Ancak mezkur tefsir ilim camiasında gerektiği kadar hüsnü kabul görmemiştir. Müellifin gerek padişaha yönelik vermiş olduğu fetvaların gerekse içinde yer aldığı siyasi ortamın bu tavrın oluşmasında etkili olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında siyasi taassubu reddetmesi ve teslimiyetçilikten uzak kişiliği sebebiyle üyesi bulunduğu siyasi çevre tarafından da istenmeyen kişi ilan edilmiş olması dikkate alındığında müellifin gerek Osmanlı döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde yeterince teveccüh göremediğini söylemek mümkündür.

Konunun izahında farklı rivayetleri bir araya getiren müellifin ihtilaf halindeki hadisler arasında tercihte bulunurken, eserin türünün tabii yapısı gereği rivayetlerin sened tahlillerini esas alan izahatlara çok fazla temas etmemiştir. Buna mukabil hadisleri tercihinde rivayet metninin Kur'an'a muvafakatını önemli bir kıstas olarak kabul etmiştir. Bu bağlamda ayetin lafzına muvafakatı haberin değerini tespit ve tercihte temel kriter kabul eden müellif, rivayetin ayetin sıyak ve sibakına uygunluğunu da nazarı itibara almıştır. Bunun yanında rivayetlerin sıhhatine dair tespit ve hadis metninin akli verilere uygunluğunu da bir tercih sebebi olarak kaydettiği durumlar olmuştur. Bu durum müellifin rivayetleri tercihi esnasında metin tahlillerinin sened tahlilinden daha yaygın olduğunu göstermektedir.

Telifatına bakıldığında hadis alanında belli ölçüde yetkinliğe sahip olduğu anlaşılan müellif, bu birikimini tefsirine yansıtmıştır. Ayetlerin izahında sıklıkla rivayetlere atıfta bulunarak tefsirine zenginlik katmakla birlikte, hadis senedine dair açıklamalara genellikle yer vermemiştir. Ayrıca kaydettiği rivayetleri aslı kaynağına atfen zikretmek yerine çoğunlukla alıntı yaptığı esere işaret etmekle yetinmiştir. Müracaat edilen kaynakların genel yapısı ve tefsir pratiğinin oluşturduğu üslûbun bir tezahürü olarak anlaşılabilir bir durum arz eden bu metodun, sunulan malumatın sıhhatinin ve mevcudiyetinin tespitinde yeterli bir veri sunmadığı açıktır. Özellikle de fezâil, peygamber kıssaları ve ahiret ahvali konularında sıklıkla israilî rivayetlere atıfta bulunulmuş olması dikkate alındığında kaynak kullanımında takip edilen üslûbun bilgi güvenilirliği adına tereddütlere sebebiyet verebileceği bir hakikattir. Aynı sadette ayetlerin izahı esnasında detay kabilinden malumatların rivayet kapsamında özensizce kullanılmış olması da konunun anlaşılmasından öte meselenin özünü kaybettiren bir unsur olmuştur. Bununla birlikte bahse konu tenkit konularının, ilgili esere münhasır olmayıp ilgili literatürün zaman içinde şekillenen pratiğinde gözlemlenen bir temâyülün yansıması olduğu da göz ardı edilmemelidir. Bu minvalde son dönemde yazılan bazı tefsir eserleri özelinde yapılan kimi değerlendirmeler ise bahse konu hususun tefsir kaynakları yanında diğer alanlarda yazılan eserlerdeki malumatlar için de söz konusu olduğunu ve dahi mezkur uygulamanın kökeninin çok daha eskilere gidebildiğini göstermektedir. Buna binaen tefsir kaynaklarının güvenilirliği ve menşeinin tespiti adına dile getirilen tenkit mevzularının, ilimlerin kendi paradigması ve kültürel antropolojinin verileri kapsamında müstakil çalışmalara konu edilmesinin ve nihayetinde çıkacak sonuçların ise eserler özelinde yapılan/yapılacak değerlendirmelere zemin teşkil etmesinin isabetli tahlil adına önem arz ettiği izahattan varestedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

Akpınar, Ali. "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Tefsiri (1862-1949)". *Şehir ve Alimler Sempozyumu Kitabı*. ed. Ramazan Altıntaş vd. 371-392. Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2017.

- Akyüz, Hüseyin, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Hadis Kültüründeki Yeri". *Diyanet İlmî Dergi* 52/2 (Nisan Mayıs Haziran 2016), 69-96.
- Arabacı, Caner. *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri*. Konya: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Ateşyürek, Remzi. "Mehmed Vehbi Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/540-54. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ateşyürek, Remzi. *Mehmed Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Aydüz, Davut. "Ömer Nasûhi Bilmen'in "Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsîri", *Diyanet İlmî Dergi* 39/2 (Nisan Mayıs Haziran 2003), 101-110.
- Bilgin, Recep. "Tefsirlerde Kaynak Güvenilirliği Sorunu; Elmalı Örneği". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (Haziran 2019): 149-187.
- Demir, Recep. "Ahkâm Tefsiri ve Mehmed Vehbi Efendi'nin Ahkâm-ı Kurâniye'si", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22, (2013), 431-456.
- Ersöz, İsmet. "Elmalı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri". *Elmalı M Hamdi Yazır Sempozyumu*. 169-177. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Ersöz, İsmet. "Hulâsatü'l-Beyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/320-321. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Görmez, Mehmet. "Tahrîc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/419-420. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Karaoğlan, Arslan, *Ahkâm-ı Kur'âniye'nin Günümüze Bakan Yönü: Konyalı Mehmed Vehbi Efendi Örneği*, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7 /1 (Bahar 2020), 324-372.
- Kutay, Cemal. *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevî Mimarları*. Ankara: DİB Yayınları, 1. Baskı, 2021.
- Pak, İzzettin. *Konyalı Mehmet Vehbi Efendi ve Tefsirdeki Metodu (1861-1949)*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Parmaksızoğlu, İsmet. "Mehmed Vehbi Efendi" Türk Ansiklopedisi. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1976
- Şahin, Sami. "Hak Dini Kur'an Dili Adlı Eserde Elmalı Hamdi Yazır'ın Hadise Yaklaşımı". *Bir Kur'an Mütefekkeri M. Hamdi Yazır*. 243-273. Ankara: DİB Yayınları, 1. Baskı, 2017.
- Tuğlu, Nuri. "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Sahîh-i Buhârî Tercümesi Üzerine Muhtasar Bir Değerlendirme". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2017), 49-51.
- Vehbi, Mehmed. *Hulâsatü'l-Beyân fî Tefsîr'il-Kur'an*, nşr. Mümin Çevik. 16 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, Ahmet Sait Matbaası, 4. Basım, 1966.